

Львівський державний університет ім. Ів.Франка

На правах рукопису

ВЕРТЕЛЕС

Тетяна Іванівна

ЛЮДИНА І ВЛАСНІСТЬ: ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ
ВЗАЄМОДІЇ

Спеціальність 08.00.01 - Політична економія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата економічних наук

Львів - 1994

00814118 (N)

Дисертаційна робота захищена на кафедрі економічної теорії Львівського державного університету ім. Ів.Франка

Науковий керівник	- доктор економічних наук, професор МОЧЕРНИЙ С.В.
Офіційні опоненти	- доктор економічних наук, професор, член-кор. АН України БЕСЧАСТНИЙ Л.К.
- кандидат економічних наук, доцент КАТАЄВА Т.М.
Ведуча організація	- Український державний лісотехнічний університет

Захист дисертації відбудеться " 16 " листопада 1994р. о 15³⁰ год. на засіданні спеціалізованої ради з економічної теорії Д.068.26.01 у Львівському державному університеті ім. Ів.Франка за адресою: 290602, Львів, вул. Університетська, I, ауд. 314.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Львівського державного університету: вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розісланий " 13 " січня 1994р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат економічних наук,
доцент

С.М. ПАНЧИШИН

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

I.1. Актуальність теми дослідження. Головною метою будь-яких соціально-економічних перетворень є, в кінцевому підсумку, людина, створення ефективних умов для найбільш повної реалізації її сутнісних сил. Тому не випадково саме відповідність тих чи інших господарських форм цілям, інтересам і потребам людини виступає визначальним критерієм їх життєстійкості та ефективного функціонування.

В зв'язку з цим особливий інтерес являє собою діалектика взаємодії людини і такого базового елемента будь-якої економічної системи як власність. Очевидно, що одним з факторів еволюції відносин власності виступають зміни в характеристиках людини /як працівника, споживача, особистості/, а відповідно і в її ціннісно-мотиваційній сфері. З іншого боку, багатоваріантність форм власності і господарювання є однією з умов найбільш повної, ефективно реалізації дійсного розмаїття різних типів людей /у відповідності з особливостями національних, культурних традицій, виховання, освіти, ціннісних орієнтирів і т.п./ та їх інтересів.

Головною особливістю сучасного етапу економічного розвитку в зв'язку з цим є те, що для ефективного функціонування економіки необхідними стають особистісні, духовні якості людини. Це вимагає, з одного боку, пріоритетного розвитку галузей, що забезпечують формування якісних характеристик людини, з другого - відповідних змін в господарських структурах та відносинах власності.

В умовах радикальних соціально-економічних перетворень, що здійснюються в Україні, проблема діалектики людини і власності, порівняльного аналізу характеру і наслідків їх взаємодії в умовах різних форм власності, а відповідно і шляхів роздержавлення і приватизації стає особливо актуальною. Зокрема і тому, що в умовах тотального одержавлення всіх сфер життя, яке мало місце в нашій країні до недавня та залишилось, в основному, і зараз, у нас склалася специфічна концепція "людини-трудівника", "людини-гвинтика", а не активного економічного і соціального суб'єкта, людини-особистості.

Теоретичне узагальнення нагромадженого досвіду та сучасних підходів до аналізу взаємодії людини і власності дасть змогу визначити певні орієнтири для здійснення ефективних перетворень в економічній та соціальній сферах.

I.2. Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є аналіз соціально-економічних аспектів взаємодії людини і власності та еволюції відносин власності в процесі розвитку еконо-

мічної сутності людини.

Мета роботи зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- на основі узагальнення найважливіших методологічних підходів до аналізу сутності людини, визначити особливості дослідження її економічної сутності, а також еволюцію поглядів на цю сутність в різних економічних школах та управлінських парадигмах;
- проаналізувати причини поступової переорієнтації економіки на людину, її якісне вдосконалення і розглянути сучасні її характеристики як економічного суб'єкта;
- дослідити соціально-економічні форми діалектики людини і власності та зміни у відносинах власності, що спричинені новими властивостями в економічній сутності людини;
- проаналізувати характер взаємодії людини і власності у різних її формах і на цій підставі з'ясувати основні форми і методи роздержавлення та приватизації власності під час проведення радикальних соціально-економічних перетворень в Україні.

1.3. Предмет і об'єкт дослідження. Предметом дослідження є еволюція відносин власності в процесі розвитку соціально-економічної сутності людини. Об'єкт дослідження - реальна соціально-економічна практика економічно розвинутих країн і проблеми реформування відносин власності в процесі становлення соціально-орієнтованої ринкової економіки в Україні.

1.4. Методологічною і теоретичною основою дослідження є теорія діалектики і принцип гуманістичного підходу до аналізу соціально-економічних явищ, а також теоретико-методологічні розробки вітчизняних та зарубіжних економістів, філософів, соціологів.

Інформаційну базу проведеного дослідження і обґрунтування висновків дисертаційної роботи склали матеріали офіційних органів України, соціологічних обстежень, а також статистичні дані та матеріали, опубліковані в монографічній літературі і періодичних виданнях.

1.5. Ступінь наукової розробленості проблеми. Проблеми людини і власності досліджувались в економічній літературі переважно як самостійні. Людина як в вітчизняній, так і в зарубіжній економічній літературі розглядається, в основному, не в якості активного економічного суб'єкта, а як провідна продуктивна сила або фактор виробництва. Це пояснює і відповідний категоріальний апарат, за допомогою якого відображується роль людини в економіці: "робоча сила", "праця", "основний фактор виробництва", "трудові ресурси", "людські ресурси", "трудовий потенціал". Разом з тим слід відзначити, що в західній еко-

номічній науці значно ширше досліджувався вплив людини як споживача на розвиток економіки /теорія споживацької поведінки, аналіз механізму та структури попиту/, проблеми підприємництва і підприємницької поведінки /основоположник - Й.Шумпетер/, а також і сама робоча сила, аналіз її структури, динаміки не обмежувалися лише сферою матеріального виробництва.

В економічній літературі країн СНД глибоко досліджені роль людини у виробництві, проблеми відтворення, стимулювання і ефективного використання трудових ресурсів. Розгляду даних питань присвячені роботи таких економістів як Д.Богиня, М.Долішній, А.Ільїн, Н.Корвяковська, Б.Лісовик, І.Маслова, К.Рузавіна, М.Скаржинський, І.Ягошкіна та інші. Аналізу зарубіжного досвіду з проблем відтворення робочої сили, сучасних західних концепцій відносно ролі людини в економіці присвячені дослідження І.Бушмаріна, Е.Вільховченка, Р.Капельшнікова, В.Марцинкевича, С.Нікітіна, О.Платонова, В.Супяна, В.Громика та інших.

Окремі проблеми взаємозв'язку власності, праці і виробництва знайшли відображення в роботах таких вчених як Л.Бесчастний, І.Буян, В.Медведев. Значний вклад у вивчення проблеми власності, її суті, форм, сучасних змін, а також окремих сторін взаємодії людини і власності внесли такі вчені як О.Агеєв, В.Афанасьєв, М.Іванов, П.Єденко, В.Логвиненко, С.Мочерний, А.Покритан, В.Радаяв, В.Черковець, В.Попов, В.Черняк, А.Чухно, В.Шкредов та інші. Проблеми колективної власності працівників знайшли відображення в дослідженнях таких західних вчених як Д.Гейтс, Р.Даль, Д.Лог, Д.Мід, Д.Суїнні.

Дослідження проблеми людини і власності, як правило, здійснювалося відокремлено: основна увага приділялася або процесу розвитку людини /в основному як робітника/, або аналізувалася суть, форми реалізації відносин власності, проблеми відчуження людини від власності тощо. Дослідження ж залежності відносин власності від розвитку людини як цілісного економічного суб'єкта /тобто не тільки як працівника, але й споживача і особистості/, а відповідно і від змін в її ціннісно-мотиваційній сфері практично були відсутні. В зв'язку з цим недостатньо розробленим був і категоріальний апарат /зокрема відносно власницьких повноважень/, за допомогою якого можна більш детально проаналізувати діалектику взаємодії людини і власності, сучасні зміни у відносинах власності, що відбуваються під впливом нових якостей людини як економічного суб'єкта.

1.6. Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що:

- узагальнені найважливіші методологічні підходи до аналізу сутності людини в цілому та її економічної суті; проаналізовано еволюцію поглядів на місце і роль людини в економіці та об'єктивні основи цієї еволюції;
- дано системний аналіз причин переорієнтації сучасної економіки на людину, її якісне вдосконалення і розвиток не тільки як працівника, але й особи; комплексно розглянуті сучасні характеристики людини як робітника і споживача, зміни на цій основі в її ціннісно-мотиваційній сфері;
- досліджені соціально-економічні аспекти взаємодії людини і власності, а також сучасні зміни у відносинах власності, що спричинені новими характеристиками людини як економічного суб'єкта;
- запропоновані критерії, а відповідно і види порівняльної ефективності різних форм власності, а саме: 1/ їх здатність найкращим чином задовольняти вимоги споживача - зовнішня ефективність; 2/ доступність для працівників певної кількості власницьких повноважень /привласнення, управління, контролю/ - внутрішня ефективність; проведено порівняльний аналіз різних форм власності з точки зору запропонованих критеріїв та показано об'єктивну необхідність їх взаємодії, переплетення та інтеграції в сучасних економічних системах;
- розглянута суть та роль процесів роздержавлення і приватизації з точки зору людини, активізації її мотиваційних механізмів і самореалізації різних типів людей; систематизовані різні форми і методи роздержавлення та приватизації і проведено їх порівняльний аналіз; показані проблеми, що пов'язані зі здійсненням в Україні роздержавлення і приватизації та деякі шляхи їх вирішення.

1.7. Теоретична і практична значимість роботи. Матеріали та результати дисертаційного дослідження можуть бути використані під час читання курсів економічної теорії та менеджменту і підготовці спецкурсів та методичних посібників.

Окремі положення та висновки, що містяться в роботі, можуть бути використані при здійсненні процесів роздержавлення і приватизації в Україні.

1.8. Апробація роботи. Результати дослідження заслуговувалися на засіданнях кафедри економічної теорії Львівського державного університету. Основні положення дисертації було викладено на науковій конференції "Розвиток виробничих відносин і становлення но-

вих господарських форм" /Київ, 1991р./ та науково-теоретичній конференції "Криза економіки України та можливості виходу з неї" /Івано-Франківськ, 1993р./.

Основні положення дисертаційної роботи викладені у чотирьох публікаціях.

1.9. Структура роботи визначається специфікою теми, характером та логікою поставленої мети і завдань. Дисертація складається з вступу, двох розділів, які містять у собі п'ять параграфів, висновків та списку використаної літератури.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

2.1. У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертації, сформульовані мета та завдання, предмет і об'єкт дослідження, визначені теоретична і методологічна основа, наукова новизна та практична значимість роботи.

2.2. У першому розділі - "Методологічні основи соціально-економічних досліджень людини і власності" - узагальнені найважливіші методологічні підходи до аналізу сутності людини і власності, розглянуті соціально-економічні аспекти їх взаємодії, а також сучасні зміни у відносинах власності, що викликані новими властивостями людини як економічного суб'єкта.

Людина в процесі своєї життєдіяльності входить у дві системи: природну та соціальну. Тому її природа формується двома загальними суперечностями: міжсистемною /біологічне-соціальне/ та внутрішньосистемною /індивідуальне-соціальне/. У відповідності до цього, дослідження сутності людини веде́ться або на межі систем, в рамках так званої біосоціальної проблеми /соціобіологія, частково - філософська антропологія/, або в межах соціальної системи /в рамках суб'єктивно-антропологічного або об'єктивно-онтологічного напрямків/.

Особливістю суб'єктивно-антропологічного напрямку /персоналізм, феноменологія, екзистенціалізм/ є те, що його представники розглядають людину гуманістично - як вищу ціль і цінність. Крім того, вона досліджується як активний суб'єкт, який творить світ і самого себе, виступає ініціатором соціальних новачій, здійснює особистісний вибір. Саме лансому напрямку ми завдячуємо аналізом, з одне́го боку, активного впливу людини на розвиток і ефективне функціонування соціальних та економічних структур /в тому числі і відносин власності/, а з другого - можливостей, що створюються ними струк-

турами для більш або менш цілісної самореалізації людини у відповідності з її індивідуальними особливостями. Разом з тим, в рамках даного напрямку абсолютизується специфічність, самостійність і незалежність людини від впливу соціального середовища. Вона розкривається і пояснюється з самої себе, без урахування зовнішніх впливів і тієї соціальної основи, на якій ґрунтується людська індивідуальність.

Представники об'єктивно-онтологічного напрямку /марксизм, структуралізм, біхевіоризм/, які виділяють системні /соціальні/ якості людини, розглядають її перш за все як пасивний об'єкт соціального впливу, який відтворює соціальні норми, цінності, відносини. Крім того, не завжди враховується той факт, що сама соціальна система є складною та суперечливою /містить у собі такі підсистеми як економіка, політика, духовна сфера і т.п./, а тому складним і суперечливим є взаємозв'язок відповідних соціальних якостей людини.

У своїй цілісності людина, на наш погляд, може досліджуватися лише як суперечлива єдність соціального і індивідуального, результат діалектичних процесів соціалізації та індивідуалізації. Взаємодія індивідуального і соціально-нормативного в людині суперечлива і історично конкретна. В сучасних умовах намітилася тенденція якісної зміни соціального: меншої жорсткості соціальних зв'язків, їх більшої еластичності, динамічності, що створює можливості становлення і актуалізує новий тип людини - людини-особистості, з активною індивідуальною основою. Ці зміни торкнулися і сфери економіки.

В галузі економіки суперечність "соціально-індивідуальне" проявляється у тому, що в будь-якій економічній системі людина виступає, з одного боку, як провідний фактор /ресурс/ економічної діяльності, а з другого - її активний економічний суб'єкт /працівник, споживач, власник/, зі своїми потребами та інтересами, а також кінцева мета функціонування економіки.

Суперечність полягає у тому, що процес досягнення господарської системою людини не тільки як фактора економічної діяльності, але і активного економічного суб'єкта, а також самоцінної особистості йде нерівномірно. Він залежить від рівня розвитку економіки /а відповідно і тих вимог, які остання ставить до людини/, та розвитку людини /який економіка, з одного боку, забезпечує, а з другого - змушена враховувати/.

В зв'язку з цим є показовою еволюція поглядів на роль і місце людини в економіці, яка знайшла відображення в розвитку відповідно-

го категоріального апарату /"праця", "робоча сила", "трудові ресурси", "людські ресурси", "людський капітал"/, а також у зміні теоретичних шкіл, що оперують ними та управлінських парадигм /"науковий менеджмент", концепція "людських відносин", "соціотехнічний підхід", теорія "інвестицій в людський капітал"/.

Така еволюція не випадкова і є теоретичним та організаційно-практичним відображенням реальних економічних змін, в тому числі і у властивостях людини як економічного суб'єкта.

Відомо, що економічний розвиток можливий і за умов ігнорування до певних меж людини як активного суб'єкта і особистості. Адже відношення до людини як фактора і ресурса виробництва веде до мінімізації витрат на її відтворення і відповідно до здешевлення самого виробництва. Саме такий підхід мав місце і був можливим в умовах того типу економічного розвитку, який склався в рамках індустріальної цивілізації. Дешева сировина, дешева енергія, дешева і в достатній кількості робоча сила, переважання в структурі запитів людей матеріальних потреб тощо сформували особливу ідеологію масового, стандартизованого виробництва. Людина як активний економічний суб'єкт визнавалася і враховувалася лише у сфері споживання. Не випадково маржиналістські теорії, що виникли у XIX столітті, займалися переважно теорією споживацької поведінки, аналізом механізму попиту і ціноутворення. Але і тут, приймаючи до уваги незабезпеченість основних матеріальних потреб, це визнання часто зводилось до нав'язування стандартів "масового споживання".

У сфері ж безпосереднього виробництва в ролі активного економічного суб'єкта враховувалася лише власник засобів виробництва або менеджер. Досить визначальним є те, що засновник теорії підприємництва Й.Шумпетер відносив до підприємців господарських суб'єктів, які здійснюють нові комбінації факторів виробництва. Він допускав, що в такій якості може виступати не тільки власник капіталу, але й управитель /менеджер/. Однак, рядові робітники у нього є тим фактором /праця/, комбінацією якого займається підприємець.

Таким чином, основна маса населення в сфері трудової діяльності виступала не як активний суб'єкт - працівник, а як носій робочої сили, фактор виробництва, трудовий ресурс. Витрати на його відтворення прирівнювались до витрат на основний капітал і як такі їх, природньо, прагнули мінімізувати.

Приблизно із середини XX століття з'являються важливі фактори, що обмежують можливості подібного типу економічного зростання. Це енергетичне /енергетична криза 70-х років/ та екологічне обмежен-

ня, нестача трудових ресурсів /з ними у 60-ті роки майже у всіх країнах склалася напружена ситуація/ і зміни в ціннісно-мотиваційній сфері людей у зв'язку з насиченням основних позицій масового попиту, що склався, підвищенням їх загальноосвітнього і культурного рівнів. Нарешті, величезного впливу завдав новий етап НТР і пов'язана з ним зміна технологічного способу виробництва.

Все це призвело до зміни становища та характеристик людини і як працівника, і як споживача, а відповідно і як суб'єкта відносин власності. В результаті людина починає і в економіці сприйматися не тільки як об'єкт, але і як суб'єкт унікальної діяльності, самоцінність. На зміну суб'єкт-об'єктних відносин приходять суб'єкт-суб'єктні відносини. Внаслідок цих змін необхідними і продуктивними в економічній сфері стають гуманітарні, особистісні якості людини. Не випадково в науці все частіше сучасний етап розвитку характеризується як перехід від техногенної до антропогенної цивілізації, коли виробництво вимагає максимальної уваги до людини, коли сама людина стає природним центром і метою всіх соціальних процесів.

Що ж спричиняє необхідність і можливість переорієнтації економіки на людину, її якісне вдосконалення? По-перше, це сучасний етап НТР, зумовлені ним зміни у технологічному способі виробництва, змісті праці, а також умовах і характері самого виробництва /"економія на різноманітності" замість "економії на масштабах виробництва", швидка зміна інновацій, скорочення життєвого циклу товарів і т.п./. Це веде до неможливості жорсткої регламентації трудового процесу, розширення індивідуальних повноважень сучасного працівника, що, в свою чергу, вимагає від нього не тільки високого професійно-кваліфікаційного рівня, але й таких якостей особи, як самостійність, відповідальність, ініціатива і т.п. По-друге, наслідком сучасного етапу НТР є ускладнення техніки і технології, а також збільшення і подорожчання тієї маси праці, яка приводиться в дію сучасним працівником. Це робить останнього активним суб'єктом виробничого процесу, від якого багато залежить, а не просто "знаряддя праці, що говорить". По-третє, в сучасних умовах значно зростають витрати на підготовку персоналу до роботи /в тому числі і на рівні фірми/, тому вкладення в "людський капітал" часто пе-

I. Див.: Бузгалин А. Отечественная экономическая теория: от кризиса к новой парадигме? //Вопросы экономики.-1993.-№1.-С. 45.

ревидують витрати на основний капітал. Внаслідок цього навіть у чисто прагматичному плані людина стає центром економічної діяльності.

В результаті змінились вимоги, які ставить сучасна економіка до людини і характеристики останньої як працівника. Вона вже, як правило, не є частиною виробничого процесу, а керує ним. Внаслідок цього в структурі витрат праці сучасного працівника зменшується доля фізичної, ручної, некваліфікованої праці, відбувається її ускладнення та інтелектуалізація. Сучасному працівникові притаманні високий професійний, загальноосвітній і культурний рівень, поліфункціональність та динамізм кваліфікації, різнобічний розвиток особистості. При цьому особливе значення набувають гуманітарні, особові якості людини: ініціатива, творчість, відповідальність, самостійність, оригінальне мислення, незалежність суджень тощо.

Зміни торкнулися людини і як споживача, а також її ціннісно-мотиваційної сфери: відбувається диференціація, індивідуалізація і постулова переорієнтація на "постматеріальні" потреби /в творчій праці, змістовному дозвіллі, гуманних відносинах, екологічно чистому природному середовищі, самореалізації в різних сферах життя/. Зміни ціннісних орієнтирів торкнулися поведінки людини і як працівника. Все частіше праця розглядається не лише і не стільки як засіб до життя, але перш за все як шлях до саморозвитку і самореалізації. Саме тому зростають вимоги до автономності трудової діяльності, більшої свободи і незалежності в її організації, самостійності вибору її місця та часу.

Ці зміни в економіці, характеристиках людини як працівника і споживача, а на їх підставі - в її ціннісно-мотиваційній сфері викликали необхідність вдосконалення і відносин власності, їх комплексного аналізу, а також розгляду соціально-економічних аспектів взаємодії людини і власності.

З економічної точки зору значення власності для людини полягає у тому, що, по-перше, власність є матеріальним забезпеченням, основою економічної свободи і незалежності особи. Відповідно до характеру об'єктів власності змінюються розміри і ступінь цієї свободи. В більш широкому плані власність /перш за все приватну власність/ часто вважають основою не тільки економічної незалежності, але і політичної свободи, а також демократичного процесу в цілому. По-друге, власність /якщо власник виступає як "працюючий власник", тобто власник і працівник одночасно/ є наймогутнішим стимулом до ефективної, якісної праці, тобто не просто напруженої пра-

ці, але до праці раціональної, творчої, господарської. В зв'язку з цим можна говорити про те, що власність має не тільки господарсько-виробничу, але й духовно-творче значення. По-третє, власність тісно пов'язана з проблемою влади. Людина /і відповідні соціальні групи/, що мають значну економічну владу, яку дає власність, як правило, мають змогу впливати і на політичну владу. В свою чергу політична влада завжди прагне спертися на економічну силу, яку дає власність на засоби виробництва та на частину національного доходу. Нарешті, власність є економічною базою задоволення сукупності потреб, інтересів і запитів людей.

В свою чергу людина завдає активного зворотнього впливу на характер відносин власності. Зворотньою стороною свободи, що пов'язана з власністю, є відповідальність. Тому власником-підприємцем може бути лише цілком певний тип людини - людина-особистість, яка буде свої взаємовідносини з суспільством на основі вільного вибору і відповідальності. В зв'язку з цим можна говорити про існування власників двох видів: власника-підприємця /ним може стати лише обмежена кількість людей, що мають відповідні здібності/ і власника-громадянина, тобто людини, яка має нагромаджене багатство, розмір якого достатній для задоволення її потреб і може бути гарантією її соціальної захищеності. Таким власником, в принципі, може стати кожна людина.

Однак це положення не можна абсолютизувати в тому розумінні, що кількість людей, які бачать бути самостійними власниками у виробничій сфері, не підлягає циклічним коливанням /бодай навіть у відносно вузьких межах/. Зокрема, дослідження західних вчених свідчать, що із зростанням професійно-кваліфікаційного і загальноосвітнього рівня працівників підвищується, з одного боку, їх здатність до самостійної формалізації роботи, її організації, а з другого - зростає потреба в більшій автономії, роботі на свій розсуд. Певним чином впливають на характер і зміст відносин власності та організацію виробництва і праці національно-культурні особливості даного народу. Відзначимо з цього приводу зауваження відомого українського етнографа та юриста П.Чубинського: "Корінна риса малоруського племені, яка має величезне значення в його економічному житті, - сильний розвиток особи. Ідея особи проходить через всі відносини, починаючи з родинних."¹

І. Чередниченко Д. Павло Чубинський. Есе. //Київська старовина. - 1992. - № 6. - С. 59.

В сучасних умовах з'являється ряд факторів, які роблять необхідною передачу частини власницьких повноважень /привласнення, управління, контролю/ безпосереднім працівникам. По-перше, це інноваційний характер сучасного економічного розвитку, при якому вирішальними умовами конкурентоспроможності бізнесу стають ініціатива, новаторство, підприємливість. Вони можуть ефективно реалізуватися лише в умовах значної автономії їх носіїв. По-друге, в сучасних умовах зростає питома вага і значення творчої, висококваліфікованої праці і на цій основі підвищується загальноосвітній, професійний і культурний рівень трудівників. Наслідком цього є їх прагнення до вільної самореалізації у праці. Поступово, з наростанням даних процесів, посилюється суперечність між статусом підлеглості представників найманої праці і роллю творчості, що зростає в сучасній економіці. Таким чином, інноваційний розвиток економіки і культурно-освітній, професійний та особистісний рівень працівників, що зростає, вимагають передачі хоч би частини прерогатив власника особам найманої праці, перетворення їх у співвласників та співуправителів.

Досягається таке "делегування власності" різними шляхами. Найголовнішими з них в сучасних умовах є : 1/ широкий розвиток колективної власності працівників; 2/ різні форми участі робітників у власності і привласненні доходу /наприклад, участь робітників в акціях, а також у прибутках компанії/; 3/ участь працівників в управлінні /в основному на внутрішньофірмовому рівні - на рівні бригад, пілляниць, цехів, а частково - в представницькій формі - на рівні фірми/ і контролі /в основному - в виробничо-трудої сфері/; 4/ в науково-технічній сфері перерозподіл власницьких повноважень набув таких специфічних форм як внутріфірмове інтрапідприємство, створення внутрішніх /фірми "спін-офф" і "хендс-он"/, а також зовнішніх /фірми "спін-аут"/ венчурів; 5/ бурхливий розвиток дрібного підприємництва, різних форм субпідряду, френчайзінгу.

Кожну форму власності, таким чином, можна проаналізувати не тільки з точки зору зовнішньої ефективності /тобто здатності підприємств, що засновані на тій чи іншій формі власності, найкращим чином задовольняти вимоги споживача/, але і з точки зору внутрішньої ефективності /доступності для безпосередніх працівників максимально ефективної кількості власницьких повноважень. Саме цій проблемі присвячений перший параграф другого розділу.

За критерієм внутрішньої ефективності найбільші переваги ма-

ють приватна власність, що ґрунтується на власній праці господаря, та колективна власність працівників. Організаційно ці форми власності представлені в сучасних умовах в основному дрібними та середніми підприємствами. Для цих форм власності характерні: найвища концентрація власницьких повноважень /привласнення, управління, контролю/ в руках власника, а також поєднання власності з працею /тобто власник одночасно є і працівником/. Цим пояснюються такі переваги підприємств, що засновані на даних формах власності, як більш сприятливий соціальний клімат, менша плинність кадрів, незначна кількість прогулів і страйків, більш високі стимули до праці і ступінь задоволення роботою. Внаслідок цього вони часто переважають інші підприємства по прибутковості, продуктивності праці і якості продукції. Що ж до інших переваг в галузі зовнішньої ефективності, то підприємства, що ґрунтуються на трудовій приватній власності, характеризуються більшою гнучкістю, швидкістю реакції на зміни ринкових умов.

Однак поряд з перевагами даним формам власності притаманний і ряд недоліків, в основному, в галузі зовнішньої ефективності. Найголовніший з них - обмеженість джерел фінансування. На відміну від великих акціонерних компаній, підприємства, що ґрунтуються на даних формах власності, можуть розраховувати лише на внутрішні джерела фінансування інвестицій /прибуток плюс амортизація/, на банківський кредит та облігаційні позики. В той час як акціонерні компанії мають змогу збільшувати свій капітал ще й за рахунок випуску акцій. Крім того, малі підприємства /дані форми власності представлені в основному малими та середніми підприємствами/ поступаються великим у можливостях зовнішніх комунікацій /обмежені канали зв'язків, складність залучення зовнішніх джерел послуг, інформації, контактів/, в матеріально-технічній базі, можливостях прямого виходу на урядові установи. Колективні підприємства у власності працівників менш мобільні в галузі ризикових інновацій і структурних зрушень. Слід враховувати і складності, що пов'язані з браком досвіду і відсутністю попередньої підготовки у працівників, яка необхідна для кваліфікованої та ефективною участі в управлінні та контролі за роботою менеджерів, яких наймає колективне підприємство.

Переваги і недоліки даних форм власності визначають і відповідну нішу, яку вони займають в сучасній економічній системі: це галузі, де потреби в капіталі невеликі /трудоміські виробництва/.

а попит відносно великий, ризикові виробництва і виробництва, що працюють на локальний, специфічний, а також надзвичайно диференційований і роздріблений ринок.

Провідною формою власності в сучасних умовах є акціонерна. Крім інвестиційних переваг є і інші причини, що стимулюють розвиток великих акціонерних компаній. Це можливість економії на масштабах виробництва, сфері діяльності /економія на різноманітності/, трансакційних витратах, а також можливості одержання конкурентних переваг на галузевому, національному або світовому ринках. Таким чином, основні переваги великих акціонерних компаній пов'язані з зовнішньою ефективністю на великомасштабному, з масовим попитом ринку.

Тому дані компанії прагнуть доповнити їх перевагами в галузі внутрішньої ефективності. Це досягається зміною організаційних і управлінських структур, їх децентралізацією, широким розвитком інтрапренерства, френчайзінгу, субпідрядних відносин. Такі форми дозволяють використовувати підприємницький і людський потенціал майже настільки ж ефективно, як це робиться в невеликих незалежних компаніях. Але найголовніше – це активне залучення до прийняття управлінських рішень безпосередніх працівників, надання їм більшої автономії у виробничо-трудовій сфері.

Такий комплекс організаційно-економічних та соціально-економічних заходів дає змогу частково перерозподілити власницькі повноваження на нижчі рівні, створюючи таким чином дієві стимули і можливості для ефективного реалізації людського потенціалу.

Особливістю державної форми власності є те, що на відміну від інших форм власності, елементом державної власності є розпорядження державним бюджетом. З використанням державної власності пов'язані такі суспільно-необхідні функції держави як соціальний захист незапрацездатних та малозабезпечених прошарків населення, розвиток соціальної інфраструктури, проведення екологічних та природоохоронних заходів, здійснення антимонопольної, короткострокової /стабілізаційної/ і перспективної /структурної, науково-технічної/ політики тощо. Зокрема, держава виступає і як власник засобів виробництва. Позитивними моментами державної форми власності і підприємств, що на ній ґрунтуються, в галузі зовнішньої ефективності є значні інвестиційні можливості, як правило нижчі ціни на товари і послуги, що надаються, часто – більш висока продуктивність праці.

В сфері внутрішньої ефективності державним підприємствам властиві більші соціальні гарантії /зайнятості, пенсійного забезпечен-

ня, перекваліфікації/, а також значні можливості перерозподілу власницьких повноважень на користь безпосередніх працівників.

Поряд з цими перевагами державній формі власності притаманні такі недоліки, як надмірна бюрократизація під час прийняття рішень, відсутність чіткого розмежування відповідальності між парламентом, керівниками міністерств і державних підприємств, швидка зміна цілей розвитку /з прихилом до влади нової партії/ і відсутність наслідкування у здійсненні прийнятих рішень, не завжди ефективне використання капітальних вкладень тощо.

Таким чином, жодна форма власності не має абсолютних переваг одночасно за критеріями внутрішньої і зовнішньої ефективності. Цим обумовлене їх співіснування, взаємодоповнення, а також переплетення і інтеграція в сучасній економічній системі розвинутих країн.

В зв'язку з тотальним переважанням державної форми власності для нашої країни об'єктивно необхідним стає здійснення процесів роздержавлення і приватизації власності.

Роздержавлення в найширшому розумінні означає посилення процесів саморегулювання в економіці і таким чином включає до свого складу процеси стимулювання розвитку недержавного сектору, переадресування частини власницьких повноважень державних органів іншим економічним суб'єктам, зміни форми господарювання державних підприємств, а також перетворення державної власності у різні недержавні форми /в тому числі і шляхом приватизації/. У вузькому розумінні відмінність роздержавлення від приватизації полягає у тому, що під приватизацією розуміється перехід державної власності у приватну, максимум - в сімейну, а роздержавлення передбачає перетворення державної власності насамперед у різні форми колективної. Спільним для процесів роздержавлення і приватизації з точки зору людини та її інтересів є кінцева мета їх здійснення - створення соціально-економічних умов для формування прошарку недержавних власників, як основи активізації трудової мотивації і самореалізації різних типів людей.

У вигляді форми роздержавлення можуть виступати: 1/ відокремлення у складі державної власності муніципальної та загальнодержавної; 2/ оренда державних підприємств; 3/ залучення приватного бізнесу для виконання підрядних робіт по замовленню держави та на об'єктах державної власності зі збереженням за державою функцій управління і контролю /контрактування, субпідряд/; 4/ часткова зміна форми господарювання державних підприємств, надання їм більшої самостійності; 5/ законодавча зміна юридичної форми державних під-

приємств /корпоратизація/. Важливим напрямком роздержавлення є також створення сприятливих умов, підтримка і стимулювання розвитку непереховного і, перш за все, дрібного підприємництва.

Становлення і розвиток приватного підприємництва пов'язані також зі здійсненням процесів приватизації. Слід виділити такі її форми як велика, мала, часткова майнова, реприватизація та спонтанна /стихийна/ приватизація.

З останньою формою пов'язані такі негативні наслідки, як посилення соціально-економічного розшарування суспільства, незаконне та недемократичне зосередження в руках певного прошарку людей /які мають доступ до контролю державної власності/ значної економічної влади. Тому є необхідним створення ефективного механізму /перш за все законодавчого/ регулювання процесів роздержавлення і приватизації, який би першодчав зростання подібних явищ.

Конкретний набір форм і методів роздержавлення і приватизації залежить від критеріїв, якими керуються під час здійснення даних процесів. Такими критеріями можна назвати: 1/ витрати на організацію; 2/ простота організації і здійснення контролю за процесами роздержавлення і приватизації; 3/ відповідність наміченим економічним, політичним та соціальним цілям: одержання максимального доходу, забезпечення економічного підйому, створення ефективних власників, дотримання принципу соціальної справедливості; 4/ строки і темпи перетворень; 5/ забезпечення політичної та економічної стабільності.

З точки зору даних критеріїв можна оцінити різні методи роздержавлення та приватизації, як то: 1/ аукціони; 2/ конкурси; 3/ продаж акцій відкритих акціонерних товариств, в які перетворюються державні підприємства; 4/ викуп підприємств трудовими колективами /в тому числі і за допомогою оренди з викупом/; 5/ продаж підприємств в кредит і з відстрочкою платежів.

Крім перелічених вище критеріїв, для вибору способів роздержавлення і приватизації має значення розмір підприємств, а також відсутність у більшості громадян засобів, які можна було би використати для проведення роздержавлення і приватизації державної власності.

Останній фактор обумовлює необхідність використання в процесі роздержавлення і приватизації спеціальних документів - приватизаційних майнових сертифікатів, житлових чеків та земельних бонів. Їх використання потрібне, зокрема, і для того, щоб частково повернути населенню нагромачене багатство, що створене працею багатьох

покоління.

З використанням в процесі роздержавлення і приватизації майнових сертифікатів пов'язаний ряд проблем і суперечностей. В зв'язку з цим, на наш погляд, необхідно здійснити такі заходи:

- чітко розподілити підприємства за глибиною і тривалістю державної підтримки на категорії і на цьому ґрунті забезпечити їх остаточне роздержавлення і приватизацію;

- створити відповідну інформаційну систему про хід та етапи роздержавлення і приватизації;

- розробити механізм індексації приватизаційних сертифікатів для того, щоб органи приватизації могли самостійно індексувати їх вартість; при цьому кількісні характеристики індексації приватизаційних сертифікатів повинні визначатися не абсолютними цифрами, а математичними співвідношеннями /відносно збільшення вартості фондів, що приватизуються/;

- визначити пільги для трудових колективів в конкретній долі акцій /звичайних та привілейованих /, які можуть бути придбані за номінальною вартістю, зі знижок та відстроченов платежів або за підвищеною ціною, а також умови їх придбання та частку, яка оплачуватиметься в приватизаційних сертифікатах;

- розширити можливості застосування майнових сертифікатів для посередніх власників /під час купівлі списаного устаткування, сировини, сплати за оренду плод або земельних ділянок під виробничі потреби/;

- зняти обмеження для інституційних посередників, а також розширити можливості суб'єктів, що господарюють, під час придбання акцій державних підприємств;

- забезпечити надання пільг керівникам та адміністрації підприємств, що роздержавляються, при купівлі акцій лише на умовах опціону;

- встановити чітке законодавче визначення термінів продажу контрольних пакетів акцій підприємств, що роздержавляються та реалізацію цих контрольних пакетів тільки через аукціони і конкурси.

Під час проведення роздержавлення і приватизації великих державних підприємств, науково-виробничих комплексів особливого значення набуває проведення активної антимонопольної політики, що не завдає, однак, збитків їх економічній ефективності та технологічній цілісності. Це передбачає синхронізацію процесів роздержавлення і приватизації підприємств, що випускають проміжні та кінцеві види продукції, законодавчу заборону виділення з структури складних вироб-

ничих комплексів важливих підрозділів, якщо це веде до падіння ефективності та конкурентоспроможності комплексів.

Ствоєння умов в процесі роздержавлення і приватизації для ефективного функціонування різних форм власності надасть можливість кожній людині реалізувати свої інтереси і знайти своє місце в економічній системі, яка формується в Україні.

2.3. У висновках дисертаційної роботи підводяться підсумки проведеного дослідження, узагальнено викладено теоретичні висновки і практичні пропозиції, що знайшли своє відображення в авторефераті.

Основні положення дисертаційного дослідження відображені у таких публікаціях:

1. Вергелес Т.И. Разгосударствление экономики и соотношение различных форм собственности // Развитие производственных отношений и становление новых хозяйственных форм: Тезисы докладов конференции. Киев, 12-13 декабря 1991 г. - Киев, 1991.- С. 130-132.

2. Вергелес Т.И. Экономическая модель человека: теории и реальность // Сучасний стан та проблеми розвитку економічної науки в Україні. Збірник наукових праць. Випуск № 2. Розд.2, - Тернопіль: "Інфотер", 1993.- С. 19-20.

3. Вергелес Т.И. Трудова мотивація: сучасні проблеми та тенденції // Криза економіки України та можливості виходу з неї: Тези доповідей та повідомлень на всеукраїнській науково-теоретичній конференції.- Івано-Франківськ, 1993.- С. 90-92.

4. Вергелес Т.И. Сучасні управлінські стратегії та проблема активізації людського фактору // Розбудова державності України. Збірник наукових праць. - Деп. в ДНТБ України 14.10.1993 р. № 1989 УК-93.- С. 94-99.

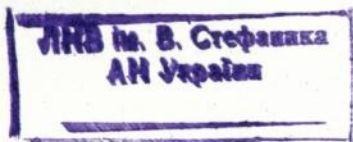
Т.В.Ж.

Здано в набір 3.І.94. Підписано до друку 4.І.94.

Формат 60x84/16. Зам. 10. Тираж 100

01 ТВЖ "Збруч"

м.Тернопіль, вул.Живова,11

AB 28.978

AB 28.978

